

İbnu'l-Ekfânî'nin *Risâle fî âdâbi suhbeti'l-mulûk* adlı risâlesi

Özet

Bu çalışmada İbnu'l-Ekfânî'nin (ö. 749/1348) *Risâle fî adâbi suhbeti'l-mulûk* [Hükümdarlarla dostluk etmenin âdâbı üzerine] isimli

küçük bir risâlesinin kısa bir değerlendirilmesi yapılacak, akabinde Türkçe tercümesi ile tenkitli metni verilecektir.

I. Risâle fî âdâbi suhbeti'l-mulûk

İbnu'l-Ekfânî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha önceki bir çalışmamızda gerekli malumat verildiğinden¹ burada tekrara gidilmeyecek, yalnızca çalışmamızın konusu olan “risâle”si üzerinde durulacaktır.

İbnu'l-Ekfânî'nin çalışmamıza konu olan *Risâle fî âdâbi suhbeti'l-mulûk* adlı eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2838'de bulunmaktadır. Bu küçük risale 14 yapraktır; her bir yaprakta 7 satır vardır; yazma 19x13 (11.5x8) cm. boyutlarındadır. Zahriyesinde Sultan I. Mahmûd'un vakıf mührü ve Haremeyn vakıflar müfettişi Ahmet Şeyh-zâde'nin vakıf kaydı yer almaktadır. Oldukça güzel bir nesihle yazılmış metin harekelidir. Nüshada konu başlıkları altın suyuyla yazılmıştır. Nüshanın sonunda (14a) yazarın tam ismi tekrar verilmiştir.

Risâlenin açık bir adı yoktur. Zahriyesinde sonradan altın suyuyla yazıldığı belli olan “*Âdâb multağata min kelâmi'l-bukemâ*” [Filozofların sözlerinden derlenmiş âdâb], hemen yanında da normal yazıyla “*Fî suhbeti'l-mulûk*” [Hükümdarlarla dostluk üzerine] ismi mevcuttur; bunun altında da “*Fî âdâbi suhbeti'l-mulûk*” [Hükümdarlarla dostluk âdâbı üzerine] adı bulunmaktadır. J. J. Witkam ise eseri “*Risâla fî al-Wasâyâ al-Mulûkiyya wa-Âdâb Subbatihâ*” şeklinde vermek-

¹ Bkz. Şükran Fazlıoğlu, “İbnu'l-Ekfânî'nin *İkmâlu's-siyâse fî ilmi'l-firâse* adlı eseri”, *Dîvân – İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2001/1, S. 10, s. 227-238.

tedir.² Biz ise eserin muhtevasını göz önünde bulundurarak risâleyi, *Risâle fî âdâbi subbeti'l-mulûk* şeklinde isimlendirdik.

J. J. Witkam, risâleyi Dünya'da tek nüsha olduğunu da dikkate alarak, dipnotta işaret ettiğimiz eserde neşretmiştir³. Ancak neşirde, tenkitli metni kurmaktan çok, nüshayı olduğu gibi kopya etmiş, nüshada mevcut olan yanlış yazılmış yahut yanlış harekelenmiş Arapça kelimeleri tashih etmemiştir.

Biz çalışmamızda risâleyi tenkitli metin hazırlama yöntemlerine göre yeniden inşâ ettik. Sahih bir tercüme için metinde yanlış olan noktalama işaretlerini düzelttik; ancak tenkitli metinde bunlara işaret etmedik. Ayrıca anlamı dikkate alarak metni paragraflara böldük ve metne uygun bir terkîm yöntemi uyguladık. Akabinde elde ettiğimiz metni Türkçe'ye tercüme ettik. Tercümede elden geldiğince Türkçe deyişi öne çıkarttık.

İbnu'l-Ekfânî'nin bu küçük risâlesi, siyâset düşüncesi tarihindeki "nasihat literatürü" başlığı altında değerlendirilebilir. Taşköprülü-zâde (öl. 968/1561), *Miftâhü's-saâde ve misbâhu's-siyâde* adlı eserinde "amelî hikmet" in alt dallarını verirken, "nasihat"ı ikiye ayırır: Birincisi "İlmi âdâbi'l-mulûk" ikincisi ise "İlmi âdâbi'l-vizâre"dir. İbnu'l-Ekfânî'nin bu eseri ikinci kısma girmektedir. Taşköprülü-zâde, bu ilmi tanıtırken "vezâret" makamının önemini âyetlerden ve hadîslerden örnekler getirerek açıklar ve ekler: "Nasıl ki çok cesûr bir insan bile silaha ihtiyaç duyarsa; yüce, ulu ve bilgili bir sultan da vezire [yardımcıya] ihtiyaç duyar". Taşköprülü-zâde, ilm-i âdâb-i vizâret sahasında İslâm düşünce hayatında mütedâvil olan üç eserin ismini verir: *el-İşâre fî âdâbi'l-vizâre* adlı müellifini belirtmediği birinci eser tamamen bu konuya hasredilmiştir ve bu sahada en faydalı eserlerden birisidir. İkinci eser Tartûşî'nin *Sirâcu'l-mulûk*'u ve üçüncü eser İmâm Gazâlî'nin *Nasihatü'l-mulûk*'u "vizâret" konusunda kapsamlı bilgi içeren iki çalışmadır⁴.

2 J. J. Witkam, *De Egyptische Arts Ibn al-Akfânî [gest. 749/1348]. En zijn In-deling van de Wetenschappen [İrşâd al-qâsîd ilâ asnâ al-maqâsîd]*, Leiden 1989, "Giriş", s. 86. Witkam bu adın *İrşâd*'ın bir nüshasının sonunda verildiğine işaret eder. Aynı bilgiyi *İrşâd*'ı yeniden neşreden muhakkikler de verir; bkz. *Kitâb irşâdi'l-kâsîd ilâ esnâ'l-mekâsîd*, neşredenler: Mahmûd Fâhûrî ve diğerleri, Beyrut 1998, s. II, 96.

3 Witkam, *a.g.e.*, s. 87-93.

4 Taşköprülü-zâde, *Miftâhü's-saâde ve misbâhu's-siyâde*, c. I, Beyrut 1985, s. 388-393.

Daha çok vezirler ve hükümdarların mâiyyetlerinde bulunan diğer görevliler dikkate alınarak yazılmış olan bu eserlerde genel olarak, İran, Hint ve Yunan siyâset gelenekleri dikkate alınır. İbnu'l-Ekfânî de eserinde bu genel yönelime uyar. Küçük bir “dibâce”den sonra genel giriş olarak hangi kültür havzasına ait olduğunu belirtmeden bazı filozofların deyişlerini aktarır. Akabinde ünlü Pers-Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân'ın konuyla ilgili sözlerini verir. Daha sonra Yunan siyâset geleneğinden yine konuyla ilgili muhtelif deyişleri kaydeder. En çok alıntı yaptığı gelenek ise Hint kültür havzasıdır. Nihayetinde eserini kaynaklarına işaret etmeden uzun bir sonuçla bitirir. Sonuç kısmındaki bazı deyişlerin kendi tecrübelerine dayandığı düşünülebilir. İbnu'l-Ekfânî'nin bu küçük risâlesi, sahasındaki eserlerin derli toplu ve vecîz bir özeti olması hasebiyle, önemine binaen tercümesiyle birlikte okuyucuya sunulmuştur.

II. Türkçe tercüme

HÜKÜMDARLARLA DOSTLUK ETMENİN ÂDÂBI ÜZERİNE

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla... Başarım yalnız ondandır.

Yaratıcı ve tek Allah'a muhtaç kul Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî der ki: Hamd Allah'a; salat ü selam, efendimiz Muhammed'in (s.a.s.), ehl-i beytinin ve ashabının üzerine olsun.

Konuya gelince; bu eser, hukemanın sözlerinden derlediğim, hükümdarlarla dostluk ederken ve onlara hizmette bulunurken faydalanılacak âdab-i muaşeret konusundaki öğütlerdir. Ben ki yalnızca Allah'tan yardım dilerim.

Hukemanın Deyişleri

Hukema şöyle demiştir: Hükümdarlara yakın olmak izzet⁵, onlardan uzak durmak ise zillettir⁶. <Çünkü> onlar ateş gibidirler; kim ki o ateşe yaklaşmayı becerirse [ustaca yaparsa] ışığından, pişirmesinden [olgunlaştırmasından] istifade eder ve zarif [hoş] sıcaklığıyla ısınır; kim ki bunu beceremez, yakmasından ve dumanından zarar görür.

Yine şöyle derler: Hükümdarlarla dostluk, gücü oranında öğüt verme ve boyun eğmeyle; gizlice dua etmeyle, ayıplarını örtmeyle, iyiliklerini [hayr ü hasenatını] açığa vurmakla, güzel konuşmakla, görüş

5 Güç, kuvvet, kudret, şeref, onur, şöhrat, ün.

6 Düşüklük, değersizlik, kıymetsizlik.

bildirmede nezaketle, eylemlerini ayıplamamakla, bilmediklerini öğretmekle, gaflet anında uyarmakla, fırsatları değerlendirmede yönlendirmekle, ihtiyaç anında eksikliklerini gidermekle, kötülüğün sonuçları konusunda uyarmakla, ittifakın onların etrafında olmasına yardım etmekle, muhalif gönülleri onlara döndürmekle, perde arkasından desteklemekle [izlemekle] derinleşir [kemale erer].

Allah hükümdarlara, öğüt vermediklerinden dolayı hoşnut kalmadıkları kötü dostlar nasib etti; ki onlar da neticede hükümdarların kendilerinden hoşlanmamalarından ve nefret etmelerinden korkarak sahte övgülerle onları aldattılar ve kusurlarını makbul hale getirerek akıllarını çeldiler; olgunluk olmayan yerde olgunluk bulunduğunu zannettiler. Bunun üzerine Allah, akıllarını yeğ tutan ve nefislerine hakim olmak için basiretini kullanan, dolayısıyla hal ve tavırları güzel olan, davranışları taklid edilen bir örnek haline gelen ve tarzı üzere davranılan pek az kişi dışında, onlara kapılarını kapattı ve üzerlerine perde çekti.

Kısrâ Enûşirvân'ın Sözlerinden

Kısrâ Enûşirvân'ın bazı vezirlerine söylediği sözlerden: Ketum ol; bana doğruyu söyle; süzerek öğütte bulun; bana karşı tetikte ol; beni nerede görürsen gör tayakkuz halinde bulun; huzurumda edebli ol; benimle konuşurken alçakgönüllü ol ve başımı öne eğ; huzuruma gelirken kendine çeki düzen ver; için de dışın da bana karşı dürüst olsun; bana gücün oranında iyilikle gel; yeren dillerin sana ulaşmasına izin verme; işlerini gözden geçir sonra bana uğra; sözünü hesap et sonra benimle konuş; beni değil kendini sıkıntıya sok; benimkini değil kendi keyfini feda et; görüşüme karşı direnme; üzerime iş yığma; yetersizliğini bana gösterme; dediklerinin azında istediklerinin çoğunu bir araya getir [az söyle öz söyle]; maslahatını önüme serme, çünkü onları senden iyi bilir ve yerine getiririm. Herhangi bir sorunundaki sıkıntıyı kendine hasretme; beni haberdar et; böyle yaparsan katımda yüksek bir makamın olur, korunur ve itaat edilirsin.

Yunan Hukemasının Öğütlerinden

Yunan hukemasının öğütlerinden: Bir hükümdara hizmet ederken ona olan lütfunu önemsemiyor, sana gösterdiği lütfu ise hayretle karşılıyor gibi görün. Hükümdarlardan birisinde ortaya çıkan herhangi bir kusuru (rezileti) ıslah etmeye çalışma, ondan menetmeye de yeltenme; ancak kusurun uzak olduğu fazileti zikret ve onu hükümdara sevdire. Çevresinden üzerinde etkili olan kişiyi ısrarla takip et ve hükümdar üzerinde etkili olduğu ve katında saygı gördüğü oranda ona

yakın dur. Sakın ona kafasının basmadığı ve yapamayacağı bir şeyi teklif etme; bu onu senden soğutur. Onu kızdıran şeye kız; memnun olduğu şeyden de memnun ol.

Onun vasıtasıyla bir fayda edineceğini dışavurma, <bu tavırdan> onu kendisiyle avlandığın yırtıcı bir av kuşu gibi gördüğünü düşünür. Onun vasıtasıyla bir zararı defettiğini de açığa vurma, <bu tavırdan da> onu kendisiyle korunduğun bir av köpeği yerine koyduğunu varsayar. Hükümdarın kızgınlığını yatıştırmak istersen kızgınlığına katıl ve ona durumu basit göster; böylece sana güven duyar, akabinde de kızgınlığının sakinleştirilmesi mümkün olur.

Hükümdarın meclisinde başarıyı yalnızca onun vasıtasıyla elde et; böyle yapmazsan sana karşı kanıt ileri sürecek şekilde kızgınlığını tahrik edersin; <bundan dolayı> hükümdarla sorunu kendi haline bırak. Hükümdarın huzurunda bir düşman [muhalif] sana karşı çıkarsa, onunla hükümdarın izni olmaksızın konuşma. Ona, huzurunda iken hükümdara olan saygıdan dolayı dilini serbest bırakmadığını söyle; ve düşmanın sözünü önemsemediğini hissettirip gülümse. Böylece o öfkeden köpürürken sen gayet sakin olursun; o töhmet altına girerken sen güvende kalırsın.

Hind Hukemasının Sözlerinden

Hind hukemasının sözlerinden: Hükümdar dindar ise ona, erdemleri öne çıkartarak hizmet et; dindar değil ise mizacı üzere hizmet et ve ona karşı tetikte ol. Basiretli bir hükümdara hizmet ediyorsan mâiyyetinin [çevresinin] memnuniyetsizliği pahasına onu râzı et; âciz bir hükümdara hizmet ediyorsan mâiyyetinin rızası için memnuniyetsizliğine neden ol. Hükümdarın ahlak ve doğasını, düşüp kalktığı insanlardan üzerinde etkili olan kişilerin huylarından yola çıkarak bil; ve bu işi yapabileceğine güveniyorsan ona en yakın huyu üzerinden yaklaş.

Hükümdar rütbeni artırırca sen tevazuunu artır; bundan mahrum etmek isterse, bu durumun senin için zor ve güç olacağını ona bildir. Seni sofrasına davet ederse ona karşı olan hürmetini artır; bil ki hükümdarların yemeği şeref içindir, israf için değil. Hükümdar seni yüksek bir makama layık görürse bu makamın gerektirdiği, üzerine düşen hukuk ve âdabı yerine getirmeyi unutma; aksi takdirde zaman seni makamından eder. Hükümdarla yalnız kaldığında sana dikkat kesilirse teşvik ettiğin işler açıklığa kavuşuncaya kadar dilini tut; onu yalnızca hedefini gerçekleştirecek ve iyi bir şöhreti baki kalacak yöne sevk et ki senden, peşisıra zarar getirecek sözler arda kalmayın. Hükümdarı

görme imkanın olduğunda bundan kaçın, aşırı ciddiyetten değil, azla yetinmeden; böyle yap çünkü bu senin güvenliğini daha sürekli kılar.

Hükümdar seni mektup yazmakla görevlendirirse söylediğini dinle, sonra yazıp hükümdara arz et; beğenirse kendi hattı veya güvendiği kişinin (sikasının) hattıyla imzalaması için takdim et; mektubu yerine ulaştırınca cevabı da sakla ve mektubun bir kopyasına ekle; sonra ikinci kez arz et, kabul ederse imzalamasını talep et; çünkü bazı hükümdarlar söyledikleri şeyleri inkar edebilirler.

Hükümdara senin yapmadığın bir şey ulaştırılırsa ondan bunu ona ulaştıran kişinin huzura getirtilmesini iste; böylece hükümdara yalancının değişimini açıkça gösterilmiş olur. Hükümdar sana iftira ederse ona bunu nerede, ne zaman, nasıl ve kimin ulaştırdığını sor ve hızlı cevap vermesini iste; bu tavır onu utandırır. Sana hatanın kendisinden kaynaklandığını söylerse özür dilemeyi düşünüp taşın; ancak bu nedenden dolayı onu azarlamaktan ve sorumluluğu onunla paylaşmaktan kaçın; çünkü hükümdarlar buna tenezzül etmezler.

Hükümdarların erdemsizlere (rezalet sahiplerine) yanaşmasından dolayı ümitsizliğe kapılma; belki de böyle bir durum fazla kanın hacamatçıya, taşan tuvaletin lağımçıya ihtiyaç duyması gibi büyük bir zorunluluk karşısında olmuştur. Nihayette hükümdarın doğal yerine dönmesi için ihtiyacını giderdikten sonra kendisine yakınlaştırdığı kişi devre dışı bırakılır; erdemli insanı yakınlaştırmak ise bir istikrardır.

Hükümdar seni yeni bir makama atadığında kendini âciz gösterme; lütfunu kabul et; dayandığı şeyle kendisini dik tutan kişinin teşekkür etmesi gibi ihsanına teşekkür et. Hükümdarların hizmetinde iken yapmacıklığa, hileye ve yardım istemeye ihtiyaç duyacak bir konuma tenezzül etme; çünkü bu kalıcı olmaz. Hükümdara öğüt ağır gelirse nasihat edeni tenkit etme; muhbiri olabildiğince yalanla; yetkiyi [sorumluluğu] tercih et; düşmandan gelen övgüyü küçümse ve ondan kurtuluşu dile.

Sonuç

Konuyu hükümdarlar ve başkalarıyla dostluk ederken faydalanılabilecek öğütlerle bitirelim. Allah'ın (c.c.) hukukunu kullanın hukukundan üstün tut. Taklitçinin böbürlenmesinden, yapmacık tavır takınanın kandırmasından sakın. Erdem sahibini ihmal etme, câhil kimseye güvenme; yalancılardan uzak dur. Ne âciz ne de açgözlü kimseyi koru. Yiğitlik, mertlik, cömertlik gibi erdemli davranış biçimlerini kaybetmiş kimseyi hiç umursama. İhtiyacın oranında yardımcı [hizmetçi] edin.

Nefsini terbiye et ki bütün bağılıların da terbiye olsun. Hırstan uzak dur ki haleflerin de uzak dursun. Rahatını düşünerek görevinle ilgili konularda başkalarına güvenme. Daha önce yaptığın işleri düşün; doğru ise onu uğruna çaba sarfedilen bir örnek olarak benimse, yanlış ise mümkün olduğunca telafi et, gelecekte de aynı yanlışını tekrar etme; sonra da düşünceni, yüklediğin sorumluluğa yönelt. Fikrin [nazarın] amelden [eylemden] önce gelmesi yanlış yapmaktan korur. Kader seni karşısına almışsa kendini ayıplama. Yükselen kişiye karşı yumuşak davran; düşen kişiye karşı da böbürlenme. Kalplerin sevgisini kazan. Nimete şükür, şiddete sabret. Bolluk seni şımartmasın, darlık dehşete düşürmesin. Durumuna denk dur, hasletlerinde dengeli ol. Veline olan muhabbetini ihsanla sürdür.

Düşmanına karşı tetikte ol, sonra da sana karşı olan kinini araştır. Düşmanlığını açıkça söyleyen kimseye nazik davran. Zan ve töhmete itimat etme; şüpheyi yakîn ile deşış tokuş et. Durumundan şüphelendiğin kimseyi kalplerin şehadeti ile sına –ki bu en güvenilir olanıdır-. Şüpheyeye düşersen görünüşte dostça davran, ancak içten içe tetikte ol ve mümkün olduğunca farkında değılmış gibi görün; göz yummanın nedenini söyle ki bilmezden gelen kişi ile aran açılsın. İşlerini doğru görüşlü, iyi niyetli ve ketum olduğuna güvendiğin kimselerle müşavere et. İşleri tecrübe eden, kaynaklarını ve çıkış nedenlerini öğrenene dek konuyu evirip çeviren kimsenin istişaresine güven. Sürekli senin isteğinin doğrultusuna yönelen veya senden ayrılmak için muhalefetine dayanan kimsenin istişaresini terket; ancak hem lehine hem de aleyhine hakkı [doğruyu] söylemeyi amaç edinen kişinin görüşüne sıkıca sarıl.

Görüşünü almak için istişarede bulunduğun kimseye yanılmış bile olsa kızma; çünkü ona düşen sadece ictihad etmek. Ketum ol; sana kapalı olan konu üzerinde iyice düşün. İşini düşünüp taşınarak yapan kişi isabet eder ya da isabet edeyazar; acele eden kimse de yanlış yapar ya da yanlış yapayazar. Yapmaya gücünün yettiğı bir iyiliğı öne al; çünkü her erteleme bir kayıptır; fırsatı değerlendir çünkü şimşek hızıyla kaybolur. Yağcılarının övgü dolu sözlerinden sakın; isteyenlerin ısrarlarına karşı sabırlı ol. İşlerin iyi gitmediğı durumlarda önünü açması ve zorlukları kolaylaştırması için Allah'a sığın. Ondan yardım dile ki yardımcın olsun. Kim ki isteğini ona havale eder hüsrana uğramaz.

Bu, bu maksatla söylenmiş son söz olsun. Hamd Allah'a –ki buna ancak O, layıktır-, salat ü selam Efendimiz Muhammed'e (s.a.s), ehl-i beytine ve ashabı üzerine olsun. Allah bize yeter, O ne iyi vekildir.

III. Tenkitli metin

حرسالة
في
آداب صحبة الملوك

⁷/بسم الله الرحمن الرحيم وبه توفيقى.

يقول العبد الفقير إلى الله الواحد البارئ محمد بن إبراهيم بن ساعد الأنصاري: الحمد لله حقّ حمده، وصلواته على سيدنا محمد خير خلقه، وعلى آله وصحبه. أما بعد؛ فهذه وصايا التقطتها من كلام الحكماء، ينتفع بها في آداب صحبة الملوك وخدمتهم، وبالله استعين.

<أقوال الحكماء>

⁸/قالت الحكماء: القربُ من الملوك عزٌّ، والبعدُ عنهم ذلٌّ. وهم كالنار التي مَنْ أَحْسَنَ جوارها انتفع بضوئها وإنضاجها واستدفاً بحرّها اللطيف، ومن لم يحسن ذلك استضرَّ بإحراقها ودخانها. وقالوا: صحبة الملوك تتمّ بالنصيحة والطاعة بقدر الاستطاعة؛ والدعاء لهم بظهر الغيب، وستر عيوبهم، وإظهار

⁷اب.

⁸أ2.

⁹/محاسنهم، وحسن مخاطبتهم، والتلطف في إبلاغهم القول، وعدم تقبيح أفعالهم، وتعليمهم ما جهلوه، وتنبيههم عند الغفلة، وإرشادهم إلى انتهاز الفرصة، وسدّ خللهم عند الحاجة، وتحذيرهم عواقب السوء، ونصرتهم بجمع الكلمة عليهم، وردّ القلوب النافرة إليهم، والوقوف ¹⁰/بظهر الغيب.

وقيّض لهم قرناء سوء لم يقنعهم عدم نصحتهم لهم حتّى غشوهم بالثناء الكاذب وغرّوهم بتحسين المثالب خوفاً من استيحاّشهم منهم ونفارهم عنهم؛ فظنوا الكمال حيث لا كمال. فاغلق عنهم بابه وأسدل من دونهم حجابيه إلا قليلاً منهم رجحت عقولهم ونفذت في ضبط أنفسهم بصائرهم فحسنت سيرهم ¹¹/وصارت أنموذجاً يُقتدى بمثالها ويُنسج على منوالها.

<كلام كسرى أنوشروان>

ومن كلام كسرى أنوشروان لبعض وزرائه: اكنتم أسرارى، واصدقنى الحديث، وامحصنى النصيحة، واحترس منى بالحر، واجعل منى رقيباً عليك حيث ما كنت تشهدنى به، وتأدّب بين يديّ، والزم الخشوع والإطراق عند ¹²/مخاطبتي، وتزيّن للدخول عليّ، وليكن باطنك وظاهرک لي مخلصين، وتقرب إليّ بما قدرت عليه من حسن، ولا تجعل لألسنة الذمّ عليك طريقاً،

⁹ب.2.

¹⁰أ.3.

¹¹ب.3.

¹²أ.4.

وهذبُ أمورك ثم القنى، واحكمُ كلامك ثم خاطبني، ولا تجتر عليّ
فاسخطُ، ولا تنقبضُ مني فاتهم، ولا تردّ لي قولاً، ولا تنقضُ لي
أمرًا،¹³/ولا تشهدني منك نقصاً، وأجمع الكثير مما تريد في القليل
مما تقول، ولا تبدأني بمصالحك فإني أعلم بها منك وأقدر عليها،
ولا تقصّر بك همّه في مسألتك إياي ووال بي وعاد لي تكن مني
بمنزلة رفيعة وحمى وطاعة.

حوصايا حكماء اليونان

ومن وصايا حكماء اليونان: إذا خدمتَ ملكاً فأظهر له
الاستهانة بما¹⁴/فضلتَ به عليه والتعجب بما فضل به عليك. ولا
تدمنِ عنده رذيلة ظهرت في أحد من الملوك ولا تنهاه عنها، ولكن
اذكر الفضيلة التي خرجت تلك الرذيلة عنها وحسنها له. والزم
الغالب عليه من أصحابه وتقرب إليه بنفس ما يعزُّ عليه ويكرم
لديه. ولا تشيرنَّ عليه بما لا يصل فكره إليه¹⁵/ولا بما ينقص
قدرته عنه يستوحش منك. واجعل غضبك فيما يُغضبُه ورضاك
فيما يرضيه.

ولا تظهرن له أنك تستجلب به نفعا فيرى أنك تقيمه
كالجراح الذي تصطاد به، ولا أنك تستدفع به ضرراً فيرى أنك
تقيمه كالضاري الذي تحتمي به. وإذا أردت تسكين غضب الملك

13 ب.

14 أ.

15 ب.

فادخل معه في غضبه، وصغّر أمره¹⁶/لديه ليستريح الملك إليك
ثم ليتأتى لتسكين الغضب بعد ذلك.

ولا تطلب الانتصار في مجلس الملك إلا به، وذلك بأن
تحرك غضبه بإظهار الحجة لك، وخلّ بينه وبين الأمر. وإذا
نابذك عدوّ بين يدي الملك فلا تكلمه إلا بإذن الملك، واذكر له أنك
لا تطلق لسانك في مجلسه إجلالا له، وأظهر التهاون بقول عدوك¹⁷
/والتبسم منه، فإنه يستشيط وأنت وادع، وتقع به التهمة وأنت
آمن.

كلام حكماء الهند

ومن كلام حكماء الهند: إذا كان الملك متمسكا بالدين
فاخدمه بالفضائل، وإن كان متخليا عنه فاخدمه بخلقه، وكن منه
على حذر. وإذا خدمت ملكا حازما فأرضه بإسقاط حاشيته، وإذا
خدمت ملكا عاجزا فاسخطه¹⁸/بإرضاء حاشيته. واعرف أخلاق
الملك وطباعه من أخلاق من يغلب عليه ممن يعاشره، وادخل إليه
من خلق أقربهم إليه إن وثقت من نفسك بنفاد في ذلك الأمر.

وإذا زاد الملك في رفعتك فزد في تواضعك، فإن استعفاك
من ذلك فاعلمه أنّ ذلك عسر شاق عليك. وإذا دعاك إلى طعامه
أو شرابه فزد في تعظيمه؛¹⁹/واعلم أنّ طعام الملوك للشرف لا

¹⁶.أ.

¹⁷.ب.

¹⁸.أ.

¹⁹.ب.

للسرف. وإذا رفعك الملك إلى منزلة عالية فلا تنس ما يجب عليك من الحقوق والآداب فيها وإلا وضعتك الأيام إلى دون منزلتك. وإذا خلوت بملك وأصغى إليك فلا ترسل لسانك بالقول حتى تتبين الأحوال التي تدعوه إليها، وحركه على صلاح معاده وبقاء ذكره بالجميل،²⁰ ولا تندر منك لفظة تعقب ضررا. وإذا استطعت أن يرى الملك غناك عنه لا بكثرة الجدة بل بالقناعة، فافعل فإنه أدوم لسلامتك.

وإذا أنفذك الملك في رسالة فاستمع ما يقوله ثم اكتبه واعرضه عليه، فإن رضيه سلّه أن يوقّع عليه بخطه أو بخط ثقته؛ فإذا أدت الرسالة حفظت²¹ الجواب وأثبتته مع نسخة الرسالة وعرضته على الثاني، فإذا رضيه سألته التوقيع عليه، فإنه ربما أنكر بعض الملوك ما يقوله.

وإذا اتصل بالملك عنك ما لم يكن منك فسله أن يحضّر المبلّغ له، فإن الملك يستبين له تغير الكاذب؛ فإن بهتك فقل له: أين كان ومتى وكيف ومن حضره؟ وطالبه بسرعة الجواب، فإنه²² يفتضح. وإذا ذكر لك الملك خطأ كان منه فاجل فكرك في الاعتذار له عنه، وأحذر أن تعنّفه به أو تجتمع معه على ذمّة، فإن الملوك تأنف من ذلك.

ولا تقنط من تقريب الملوك لذوي الرذائل، فإن ذلك إنما يكون لضرورة إليه كما تضطره كثرة الدم إلى الحجام وفيض

.18²⁰.8²¹.19²²

الكنيف إلى الكساح ثم ينبذ من قربه منهم بعد²³/حاجته حتى يرجع إلى محله؛ وصاحب الفضيلة تقرّبه مستقر .
 وإذا جدّد لك الملك مرتبة فلا تتصاغر عنها، ولكن اقبلْ فضله، واشكر نعمته شكر من يجد في نفسه القيام بما اسند إليه. ولا تنزل في خدمة الملوك منزلة يحتاج فيها إلى تكلف أو أعمال حيلة أو استعانة، فإن ذلك لا يستمر.²⁴ وإذا ثقل على الملك الوعظ ولم ينفذ للناصح، واكذب المخبر بالممكن، وأثر التفويض، واحتقر المجد من الأعداء فاطلب الخلاص منه.

<الخاتمة>

ولنختم هذا القول بوصية ينتفع بها في صحبة الملوك وغيرهم. قدّم حقّ الله تعالى على حقّ المخلوق؛ وتحرز من غرور المتشبه وتدليس المتصنع؛²⁵ ولا تقصر بذّي فضل، ولا يعتمد على ذي جهل؛ أحذر الكذوب؛ ولا يستكفين العاجز ولا الشره، ولا تعباً بمن لا يحافظ على المروءة؛ واقتصر في الأعوان بحسب حاجتك؛ وهذب نفسك تتهذب جميع أتباعك؛ وتنزّه عن الطمع تنتزّه جميع خلفائك؛ ولا تكل إلى غيرك ما تختص بمباشرته طلباً²⁶/للراحة؛ وفكر فيما قدمته من أفعالك فإن كان صواباً فاجعله مثلاً تحتديه، وإن كان خطأ فاستدرك منه ما أمكن، وانته عنه في

²³ و.ب.

²⁴ أ.10

²⁵ ب.10

²⁶ أ.11

المستقبل ثم تصرف فكرك بعد ذلك إلى ما تستقبله؛ ففي تقديم الفكر على العمل احتراس من الزلل؛ وإن عارضك القدر لم تُلم؛ واخفض جناحك لمن علا،²⁷ وتجاف الكبر عن من دنا؛ تملك من القلوب مودتها؛ وكن شكورا في النعمة صبوراً في الشدة، لا تبطرك السراء ولا تدهشك الضراء؛ تتكافأ أحوالك وتعتدل خصالك؛ واستدم مودة وليك بالإحسان.

واسأل سخيمة عدوك بعد الاحتراس منه؛ وداهن من يجاهر²⁸ بعداوته؛ ولا تعول على الظنون والنهم، واطرح الشك باليقين؛ واختبر من اشتبهت أحواله لديك بشهادة القلوب فهي أصدق؛ فإن وقعت على الارتياح فاعمل بالمودة في الظاهر وخذ بالحزم في الباطن وتغافل ما أمكن، فقل ما جوهر المغضي وقوطع المتغافل.

وشاور في أمور²⁹ من تُثق منه بصواب الرأي وخلص النية وكتمان السر؛ وعول على استشاره من جرب الأمور وتقلب فيها حتى عرف مواردها ومصادرها؛ واعدل عن استشارة من قصد متابعة هواك أو اعتمد مخالفتك انحرافاً عنك، ولكن تمسك برأي من توخى الحق لك وعليك، ولا تؤاخذ من استشرت³⁰ بدرك³¹ الرأي إن زل فما عليه إلا الاجتهاد؛ واكتم

²⁷ 11ب.

²⁸ 12أ.

²⁹ 12ب.

³⁰ 13أ.

³¹ بدرك: مكررة -ف النص.

سرك، وتثبت فيما لا يستبين لك؛ فمن تأنى أصاب أو كاد ومن
عجل أخطأ أو كاد؛ وقدم ما قدرت عليه من معروف فلكل تأخير
فوات؛ وانتهاز الفرصة فإنها تمر مرّ السحاب؛ وأحذر قول المدح
من المتملقين، واصبر على إلحاح السائلين؛³² والجا إلى الله في
مضايق الأمور يفرجها وفي صعابك يسهلها، واستعن به يعينك،
فمن كان رجاؤه منوطا به لم يخب.

وليكن هذا آخر هذا القول في هذا الغرض؛ والحمد لله كما
هو أهله، وصلواته على سيدنا محمد وآله وصحبه، وحسبنا الله
ونعم الوكيل.